

Zastosowanie metod badań jakościowych w analizach rodzin osób bezrobotnych

Implementation of Qualitative Research Methods in Analysing of Families of the Unemployed

Abstract

Family – as each social phenomenon – is for researchers a methodological challenge, which means answering the questions: How to investigate family? Which methods to use? And how to achieve research goals? Among many realized research projects in pedagogy, family sciences, sociology and social anthropology, the paper proposes application of qualitative research methodology in family studies based on constructivist assumptions. Benefits and cost of such research made through observation, interviews, documents analysis will be the subject of interest in the article based on a case study made by the author. The paper is not the whole analysis of qualitative research methods due to many textbooks and papers concerning such topics. The aim of the paper is to present possibilities of using qualitative methodology in family research.

Keywords:

family; qualitative research; unemployed people.

Wstęp

Uprawnione jest twierdzenie, że rodzina od początku powstania nauk społecznych stała się przedmiotem zainteresowań i badań. August Comte i Herbert Spencer – XIX-wieczni filozofowie pozytywistyczni i zarazem twórcy socjologii uznali rodzinę jako jedną ze struktur społecznych, jakże istotną dla funkcjono-

wania całego społeczeństwa oraz jednostkę analityczną, możliwą do wyodrębnienia z całego społeczeństwa i tym samym badania. Co ważniejsze, jej struktura, czyli zestaw cech charakterystycznych, stanowiła bezpośrednie odbicie cech społeczeństwa, historii, kultury, specyficznego ducha czasów XIX-wiecznego świata. Oznaczało to, że w tym okresie rodzina stanowiła przedmiot zainteresowań w kontekście społeczeństwa przemysłowego. Nie inaczej było z metodologią badań społecznych. W zależności od dominującego w danej chwili paradygmatu, rodzina stanowiła przedmiot procedur badawczych analizowana będąc z określonej perspektywy. W praktyce oznaczało to, że rozwój społeczeństwa przemysłowego znalazł wyraz m.in. w modelu rodziny przemysłowej, czyli rodziny, której członkowie w zdecydowany sposób byli związani z przemysłem poprzez wykonywanie w nim pracy, co oddziaływało na ich wartości, normy społeczne, ale i styl życia. Odpowiedzią na powyższe zagadnienia był funkcjonalizm wskazujący na funkcje, jakie pełni rodzina w całościowym modelu społecznym. Z kolei kryzys obyczajowy lat 60-tych XX wieku zerwał tradycyjne więzi społeczne pomiędzy członkami rodzin, co wiązało się z kontestacją młodzieży względem dorosłych, ale również z zawłaszczającym charakterem państwa i społeczeństwa. W rezultacie tychże procesów w praktyce badawczej zaczął dominować model krytyczny.

Niezależnie od dominującego modelu rodziny czy paradygmatu w naukach społecznych, rodzina - jak każde zjawisko społeczne - stanowi dla badacza przede wszystkim wyzwanie metodologiczne, co oznacza odpowiedź na pytanie, w jaki sposób badać rodzinę, przy użyciu jakich metod i technik, by osiągnąć zamierzone cele badawcze.

Spośród wielu do tej pory realizowanych badań i projektów badawczych w naukach o rodzinie, pedagogice, socjologii czy antropologii społecznej, niniejszy artykuł proponuje zastosowanie w badaniu rodziny metodologii badań jakościowych opartych na założeniach konstruktywistycznych. Wady i zalety badania poprzez obserwację, wywiady, analizę dokumentów stanowiąc będą przedmiot zainteresowania autora artykułu w oparciu o autorskie studium przypadku. Artykuł nie rości sobie prawa do całościowego i dogłębnego przedstawienia metodologii badań jakościowych z uwagi na obecne na naszym rynku podręczniki i omówienia. Jego celem jest ukazanie natomiast możliwości wykorzystania metodologii badań jakościowych do badań nad rodziną. Artykuł składa się z trzech części: w pierwszej przedstawiono skrótowo, z uwagi na ramy artykułu, źródła powstania metodologii badań jakościowych, w drugiej ukazano podstawowe metody i techniki badawcze metodologii badań jakościowych, a w trzeciej, w oparciu o studium przypadku, ukazano możliwości zastosowania tejże metodologii w projektach badawczych.

Czym jest metodologia badań jakościowych?

Historia nauk społecznych ostatnich dwustu lat to spór pomiędzy zwolennikami dwóch paradygmatów: pozytywistycznego i antypozytywistycznego. Ten pierwszy pojawił się wraz z początkiem socjologii jako nauki społecznej i dotyczył uznania przyrodoznawstwa za wzorcową naukę i tym samym skonstruowania socjologii na wzór nauk przyrodniczych. Tak jak matematyka, a bardziej fizyka czy chemia, nauki przyrodnicze opierając się na założeniach, czyli aksjomatach, konstruuja prawa rządzące światem przyrody, analogicznie socjologia została zbudowana w oparciu o powyższe założenia. Jej celem było badanie świata naturalnego, a relacja badacz-badany była relacją przedmiotową, co oznaczało, że badany – osoba, grupa społeczna czy zbiorowość, jest czymś zewnętrznym w stosunku do badacza, inną rzeczywistością, analogicznie jak w świecie przyrody (Szacki 2002).

Na przełomie XIX i XX wieku pojawił się w naukach społecznych nurt antypozytywistyczny zaprzeczający nurtowi pozytywistycznemu. Główne ostrze krytyki zostało skierowane w tym przypadku przede wszystkim w kierunku odrzucenia wspólnego charakteru przedmiotu badań w nurcie pozytywistycznym i antypozytywistycznym. Merytorycznie antypozytywizm podkreślał następujące czynniki: antynaturalizm, czyli odrzucenie poglądu, iż rzeczywistość społeczna jest częścią przyrody, interakcjonizm zakładający, że świat społeczny jest oparty na interakcjach pomiędzy ludźmi oraz podmiotowy charakter interakcji społecznych (Szacki 2002). Zanegowano tym samym relację podmiot-przedmiot, co w praktyce badawczej oznaczało m.in. wprowadzenie postulatu „rozumienia” (Krasnodębski 1987). Uznano, że badacz w naukach społecznych jest częścią świata, który bada, nie może się od niego uwolnić, jest w nim „zakorzeniony”, a tym samym oddziałuje to na niego, jak i sam proces badawczy.

Warto zauważyć, że równoległe z oporem wobec traktowania socjologii i jej metodologii na wzór nauk przyrodniczych zaczęła rozwijać się od początku XX wieku inna dyscyplina – antropologia społeczna czy antropologia kultury, która od samego początku przyjęła założenia szeroko rozumianych nauk o duchu czy nauk o kulturze. Dyscyplina ta oparta została od samego początku na założeniach odmiennej rzeczywistości kulturowej od przyrodniczej, a ponadto odmiennej kultury badacza i badanego. Początki XIX-wiecznej i XX-wiecznej antropologii społecznej amerykańskiej i brytyjskiej dotyczyły badania innej kultury poprzez pryzmat swojej kultury z perspektywy badacza. W tym obszarze jednakże również rodzina stała się przedmiotem zainteresowań badawczych i naukowych. Już pierwsi badacze terenowi początku XX wieku uczynili nią przedmiot swoich badań, przede wszystkim w kontekście innej kultury, w której ona funkcjo-

nowała. Badania Malinowskiego na Wyspach Triobrianda czy Radcliffe-Browna na Wyspach Andamańskich dotyczyły m.in. rodziny, a dokładniej funkcji, jakie ona pełni i struktury, jaką kreuje i jakiej zarazem jest częścią (Malinowski 2005, Radcliffe-Brown 2006). W późniejszym okresie, Ruth Benedict (1999) i Margaret Mead (2000) poświęciły znaczącą część swoich badań terenowych nad rodziną, stosowanym w niej modelem wychowania czy obowiązujących relacji międzypokoleniowych. Antropologia społeczna, o czym nie można zapominać, analizowała również w tym okresie ewolucję rodziny, szczególnie jej modelu, w nurcie szeroko rozumianej historii ludzkości.

Kolejnym „kamieniem milowym” w kreowaniu metodologii badań jakościowych było powstanie konstruktywizmu jako odrębnej orientacji teoretycznej i metodologicznej w drugiej połowie XX wieku. Z założeń tej nowej orientacji wynikało, że jest on orientacją teoretyczno-metodologiczną zakładającą brak istnienia rzeczywistości obiektywnej. Oznacza to, że rzeczywistość społeczna jest konstruowana społecznie przez aktorów, którzy postrzegają w sposób subiektywny otaczający ich świat i w oparciu o tego rodzaju doświadczenie kreują swoje działania. Tym samym koncept rzeczywistości jest budowany na podstawie subiektywnej percepcji rzeczywistości. Jak pisali Berger i Luckmann, interakcje pomiędzy jednostkami są zinstytucjonalizowane, oparte na nieustannej redefinicji systemu struktur społecznych. W rezultacie każde pojęcie jest niczym innym jak tylko konstruktem społecznym (Berger, Luckmann 1966, Zybortowicz 2001). Dla metodologii badań oznacza to, że świat społeczny jest konstruowany przez ludzi, którzy tworzą własne subiektywne pojęcia i znaczenia, a rolą badacza jest dokonanie interpretacji, czyli również subiektywnego utworzenia konstruktów istniejących już społecznych konstruktów badanych. Tym samym badanie socjologiczne ma na celu tworzenie konstruktów drugiego stopnia.

Nie ulega wątpliwości, że dwa wspomniane stanowiska, czyli przewrót antypozytywistyczny oraz konstruktywizm nie pozostały bez odzewu we współczesnej teorii społecznej i praktyce badawczej, co znalazło m.in. wyraz w metodologii badań jakościowych. Odrzucenie przez nauki społeczne wzorowania się na naukach przyrodniczych, spojrzenie przez nie z punktu widzenia akceptacji subiektywności, co wykorzystywała już wcześniej antropologia społeczna, skutkowało zmianami w metodologii badań.

Metody i techniki badań jakościowych

Badania terenowe to najczęściej spotykana metoda badań jakościowych. Jest ona wspólną dla metod jakościowych w socjologii, jak również kluczową meto-

dą w antropologii społecznej. Bardziej w tej drugiej nauce – o kulturze – wykorzystano model badań terenowych polegających na bezpośrednim uczestnictwie badacza w społeczności badanych, czyli na jego przebywaniu w terenie. Co prawda, pierwszy okres rozwoju antropologii społecznej stanowił tzw. okres „antropologii fotelowej”, kiedy badacze analizowali inne kultury ze względu na dostarczone im materiały, tzw. „dowody istnienia innych kultur”, niemniej jednak od początku XX wieku, historia antropologii ukazała poznawanie innych kultur w bezpośredni sposób, kiedy badacz wyjeżdżał do miejsca badań znajdującego się najczęściej w innej kulturze i tym samym do innej społeczności, opuszczał swoją kulturę i przybywał do innego, całkowicie odmiennego dla niego środowiska, który zakładał poznać i zaczynał poznawać od tzw. „początku”, czyli od podstaw. Bezpośrednie uczestnictwo w innej kulturze wiązało się przede wszystkim z obserwacją i rozmowami z ludnością obszaru badanego, w sposób ustrukturyzowany bądź nieustrukturyzowany.

W socjologii nurt tego rodzaju badań zapoczątkował Robert E. Park z Uniwersytetu Chicago na początku XX wieku, kiedy w wyraźny sposób przeciwstawił się tzw. socjologii „fotelowej” i nakazał, jako reporter i dziennikarz zarazem z wykształcenia, swoim współpracownikom wyjście z uniwersyteckich murów i poznanie życia badanych w ich naturalnym środowisku – zamieszkania, pracy czy spędzania czasu wolnego. Od tego czasu socjologowie, analogicznie do antropologów, udawali się w różnego rodzaju obszary miasta, dokonywali obserwacji, rozmawiali z mieszkańcami i w ten sposób konstruowali metodologię badań, analizując m.in. patologie społeczne, problemy społeczne w mieście czy styl życia mieszkańców określonych dzielnic (Frankfort-Nachmias, Nachmias 2001).

Dlatego też w badaniach terenowych wykorzystuje się najczęściej dwie techniki badawcze: obserwację i wywiady. Obserwacja to celowa i świadoma metoda, systematyczne przyglądanie się, oglądanie, właśnie obserwowanie jakiegoś obiektu, obszaru, zjawiska czy ludzi. Nie można zapominać, że obserwacja jest jedną z częściej wykorzystywanych technik w codziennym życiu społecznym. Opiera się ona na zmysłach, przede wszystkim zmyśle wzroku i rejestrowaniu życia społecznego. Obserwacja spontaniczna charakteryzująca każdego z nas – ludzi – jest wykorzystywana do różnych działań, jak poznanie kogoś nowego, zachowania się w nowym środowisku, czy spojrzenia na życie zawodowe czy prywatne (Mayntz 1985, Frankfort-Nachmias, Nachmias 2001).

Obserwacja pojawiła się jako technika badawcza przede wszystkim w kontekście poznawania innych kultur. To wspomniani już antropolodzy jako pierwsi, kiedy tylko pojawili się w innej kulturze, obserwowali ją, inaczej zachowujących się ludzi, ich wzory zachowań, obyczaje i inne kategorie życia społecznego. Rów-

noległe, jak wspomniano, zaczęła ją wykorzystywać socjologia, ale i inne nauki, na przykład pedagogika czy psychologia.

Warto jednakże nadmienić, że obserwacja jako technika badawcza w badaniach naukowych to nie tylko technika oparta na systematyczności i celowości, ale również, podobnie jak ma to miejsce w przypadku obserwacji spontanicznej, opiera się na kategoriach przedrozumienia badacza. Ta hermeneutyczna zasada nie może być pomijana w świadomym wykorzystywaniu obserwacji. Jak pisała Mayntz: „Rozumienie subiektywnego sensu obserwowanego zachowania oraz jego obiektywnego znaczenia społecznego, jest, jak widać, nieodzowną przesłanką naukowej obiektywności obserwacji. Szczególne znaczenie ma przy tym rozumienie języka obowiązującego w danym systemie społeczno-kulturowym. Obserwator, któremu brak umiejętności rozumienia motywów i intencji obserwowanych osób, mimo woli przypisuje swym obserwacjom sens zaczerpnięty z własnego, być może całkiem odmiennego, społeczno-kulturowego systemu odniesienia” (Mayntz 1985, 112).

Obserwacja jako technika badawcza różni się od obserwacji potocznej przede wszystkim nachyleniem na cel, czy też skoncentrowaniem na cele badawcze, a w dalszej kolejności na hipotezy. Ponadto obserwacja jako technika badawcza wykorzystuje arkusz obserwacji, czyli narzędzie sporządzone specjalnie do tego rodzaju czynności, składające się z pustych pól zapisywanych sukcesywnie przez badacza, rejestrującego wyniki swojej obserwacji.

Wywiad z kolei to druga często wykorzystywana metoda, jak i technika badawcza w naukach społecznych, w nurcie badań jakościowych. Jak pisała wspomniana Mayntz: „Metodą wywiadu zbiera się dane jednostkowe, aby następnie uzyskać z nich dane zagregowane. Znaczy to, że pytania zadaje się wprawdzie pojedynczym osobom, ale badacza interesują cechy zbiorcze klas, grup bądź typów ludzkich” (Mayntz 1985, 131). I dalej: „umożliwia on uzyskanie subiektywnych wypowiedzi o faktach (Mayntz 1985, 132).

Wywiad to nic innego jak tylko interakcja społeczna realizowana pomiędzy badaczem a badanym, którego celem jest udzielenie odpowiedzi na konkretnie zadane pytania związane z problemem badawczym czy celem badań. Tego rodzaju metoda badawcza opiera się na założeniu o posiadaniu przez badanego wiedzy, subiektywnych konstruktów odnoszących się do przedmiotu badań. Poznanie tychże konstruktów staje się naczelnym zadaniem badawczym. Niemniej jednak nie można zapominać, że zgodnie z tradycją hermeneutyczną, sam badacz też posiada swoje konstrukty i na nich dokonuje swoistego rodzaju interpretacji konstruktów społecznych badanego podczas wywiadu. Dlatego interakcja wywiadu charakteryzuje się swoistego rodzaju dynamiką opartą na nieustannym interpretowaniu i ustalaniu znaczeń pomiędzy badaczem i badanym, pytającym i odpowiadającym.

Techniki wywiadu dzielą się na wywiad indywidualny i grupowy, oraz na wywiady skategoryzowane i swobodne. Wywiad indywidualny jest techniką rozmowy realizowaną przez badacza z badanym, a wywiad grupowy jest z kolei techniką dyskusji badacza z grupą osób z wykorzystaniem dynamiki grupy i procesów grupowych, dzięki którym myślenie grupowe i komunikacja grupowa sprzyjają niejednokrotnie osiągnięciu celu badawczego z uwagi na wzajemne „pobudzanie się” i inspiracje członków wywiadu (Babbie 2003).

Wywiad skategoryzowany to wywiad będący uporządkowany ze względu na zadawane pytania, ściśle odpowiadające problemom badawczym. Badacz uzyskuje z niego materiał badawczy odpowiadający problemom badawczym. Wywiad swobodny, z kolei, to nic innego jak tylko rozmowa oparta na kluczowych kwestiach w kwestionariuszu badacza, tzw. scenariuszu, a przebieg wywiadu daje badaczowi możliwości uzupełniania, dopytywania, uszczegóławiania zagadnień, bądź „puszczenia wodzy fantazji” badanemu w celu dogłębnego omówienia zagadnienia wywiadu. Jak pisał Babbie: „Wywiad jakościowy jest interakcją między prowadzącym wywiad a respondentem. Prowadzący ma w nim ogólny plan badania, lecz nie jest to konkretny zestaw pytań, które należy zadać z użyciem konkretnych słów i w ustalonym porządku. (...) Wywiad jest w zasadzie rozmową, której prowadzący nadaje ogólny kierunek i kładzie szczególny nacisk na pewne tematy, poruszane przez respondenta” (Babbie 2003, 328).

Projekt „Odziedzicz pracę” jako studium przypadku zastosowania badań jakościowych nad rodziną

W dalszej części artykułu zostanie przedstawione studium przypadku jednego z projektów badawczych, analizujących m.in. rodzinę, a wykorzystującego zarazem metody i techniki badań jakościowych. Otóż w latach 2006-2008 realizowano w ramach Partnerstwa na Rzecz Rozwoju *Equal* finansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego projekt „Odziedzicz pracę”. Był on realizowany przez partnerów instytucjonalnych w Rybniku, których liderem było Rybnickie Centrum Edukacji Zawodowej. Celem projektu było 1) przeciwdziałanie marginalizacji społecznej i długotrwałemu bezrobociu osób wykluczonych; 2) budowa sieci współpracy i partnerstwa pomiędzy instytucjami lokalnymi pracującymi na rzecz bezrobotnych (podczas interwencji społecznej); oraz 3) aktywizacja społeczności lokalnych poprzez kreowanie spośród beneficjentów liderów i animatorów, a poprzez to zbiorowych działań społecznych. Powyższy projekt stanowił przykład działania społecznego o charakterze interwencji społecznej, oparty na narzucaniu przez grupy dominujące (samorządowe władze lokalne czy eksperci)

grupom podporządkowanym (długotrwale bezrobotni, ale również pracownicy różnych instytucji w Rybniku i okolicach) norm społecznych i nawyków działania dotyczących aktywności na rynku pracy, współpracy międzyinstytucjonalnej i realizacji projektów. Rolą badacza podczas interwencji społecznej była realizacja badań ewaluacyjnych w ramach projektu, które miały na celu monitoring osiągnięcia wskaźników projektu. W dalszej części przedstawione zostaną wyniki badań jakościowych w badaniu ewaluacyjnym z uwzględnieniem rodziny jako jednego z elementów projektu, jej członków i zarazem funkcjonowania w szerszej perspektywie (Geisler 2007, Geisler 2008).

Jak zmienili się beneficjenci projektu¹

W pierwszej kolejności warto wskazać na zmianę we wzorze fizycznym, jaka zaszła w beneficjentach po zakończonym udziale w projekcie. Otóż osoby te po dłuższym okresie pozostawania w domu i nieuczestniczeniu w życiu społeczeństwa (na rynku pracy, jako konsumenci czy jako obywatele), zostały w wyniku udziału w projekcie włączone w strumień życia społecznego i zmuszone do nawiązywania kontaktów społecznych, chociażby z innymi beneficjentami czy koordynatorami projektu. Tym samym konieczność opuszczenia domu, szczególnie w przypadku kobiet, zdecydowała o zmianie ich wizerunku i wyglądu. Ta jakże elementarna forma zmiany zewnętrznej stanowiła podstawę zmiany tożsamości społecznej. Można powiedzieć o szczególnym rodzaju biowładzy, czyli władzy społeczeństwa poprzez projekt, nad beneficjentami w obszarze ich ciała, a następnie psychiki, czyli tożsamości. Zmiana uformowania ciała beneficjentów pokazuje ich nowe formy myślenia o sobie, które mogą zdecydować o głębszych zmianach. Choć trzeba mieć na względzie, że zmiany te nie dotyczyły wszystkich beneficjentów. Bardzo często, szczególnie u mężczyzn, nie pojawiały się żadne zmiany w tym zakresie, co może świadczyć o braku zmian tożsamościowych. Wystąpiły u nich jedynie zmiany w przekwalifikowaniu się, czyli w płaszczyźnie zawodowej. Podkreślić jednak trzeba, że osoby te miały niejednokrotnie problemy ze znalezieniem pracy ze względu na swój wygląd – wzór fizyczny. Tego rodzaju zmiany zachodzące w wyniku udziału w projekcie można było zdiagnozować najlepiej przez obserwację i wywiady z koordynatorami projektu. Trzeba mieć jednak na uwadze, że metodologia konstruktywistyczna uwzględnia konstruowanie

¹ Beneficjenci projektu zostali rekrutowani spośród osób długotrwale bezrobotnych w Rybniku. W wyniku dobrowolnego udziału, w projekcie uczestniczyło 106 osób oraz członkowie ich rodzin. Udział w projekcie to dwa lata uczestnictwa w różnego rodzaju zajęciach: psychologicznych, kursach zawodowych, spotkaniach grup wsparcia, wycieczkach, praktykach zawodowych. Udział w projekcie wiązał się również z otrzymywaniem przez beneficjentów zasiłków.

rzeczywistości przez samego badacza tworzącego „świat kultury”. W praktyce badawczej oznacza to, że koordynatorzy projektu zaobserwowali zmiany zachodzące wśród beneficjentów, opowiedzieli ten skonstruowany przez nich świat badaczowi, który z kolei dokonał interpretacji i zbudował konstrukty „wzoru fizycznego” i „zmian tożsamościowych” w oparciu o wiedzę z teorii społecznej. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że trudno byłoby sformułować powyższe wnioski w oparciu o metodologię badań ilościowych i badania ankietowe.

Innym czynnikiem będącym przedmiotem analiz stał się subiektywny przyrost wiedzy i kwalifikacji zawodowych zdefiniowany jako kolejny element zmian w tożsamości beneficjentów. W wyniku udziału w szkoleniu zawodowym, jak również module praktycznym, można zdiagnozować wzrost kapitału ludzkiego wśród beneficjentów zdefiniowany w tym przypadku jako ucieleśniona wiedza dotycząca kwestii zawodowych. Trzeba mieć na względzie, że współczesny rynek pracy charakteryzuje się sporą dynamiką, szczególnie w porównaniu do rynku pracy jeszcze sprzed dwudziestu czy trzydziestu lat. W przypadku osób długotrwale bezrobotnych, problem z kapitałem ludzkim staje się istotny ze względu na fakt, że osoby dysponowały jego niskim poziomem ze względu na poziom wykształcenia – ukończenia szkoły zawodowej bądź jedynie podstawowej. Po wtóre, przerwa w wykonywaniu pracy zawodowej, bądź jej niewykonywanie przez całe życie w przypadku kobiet niepracujących zdecydowały o znaczącej różnicy w poziomie kapitału ludzkiego. Czy nastąpił przyrost wiedzy i kapitału ludzkiego? Również powyższe cechy stały się możliwe do zanalizowania, wykorzystując metodologię badań jakościowych. Obserwacja świata społecznego beneficjentów dokonana przez koordynatorów podczas codziennych zajęć i w codziennych relacjach umożliwiła uchwycenie zagadnienia, jakim jest poziom kapitału ludzkiego beneficjentów.

Diagnoza badań dotyczyła również analizy tożsamości społecznej beneficjentów. Jest to ważne zagadnienie, niemniej jednak trudno uchwytnie przez metodologię badań ilościowych. Przede wszystkim obserwacja uczestnicząca i wywiady pozwalają na uchwycenie tożsamości społecznej w jej naturalnych warunkach. Jednym z istotnych elementów nowej tożsamości jest świat wartości beneficjentów. Nie ulega wątpliwości, że świat ten został ukonstytuowany przez badanych w okresie długotrwałego bezrobocia. Ukształtowały się wówczas wartości dotyczące braku pracy, samorealizacji czy aktywności. To również pojęcie kapitału psychologicznego składającego się z poczucia wiary w swoje możliwości, umiejętności korzystania z sieci wsparcia, samoocena, umiejętności społeczne i komunikacyjne, jak również wizerunek i autoprezentacja.

Beneficjenci podczas wywiadów bardzo wyraźnie podkreślali zmiany tożsamościowe, jakie w nich zaszły w wyniku udziału w projekcie. Dotyczyły one

przede wszystkim odrzucenia apatii i bierności na rzecz aktywności, poczucia swojej wartości oraz możliwości samodzielnego realizowania swego życia. Nowy świat wartości dotyczył głównie kobiet uczestniczących w modelu społeczeństwa przemysłowego, gdzie kobieta zajmowała pozycję osoby niepracującej, a tym samym zależnej od męża. Beneficjentki szczególnie zwracały uwagę na szkolenie psychologiczne jako najbardziej istotne wydarzenie w projekcie, dzięki któremu dokonała się w nich zmiana, a przynajmniej jej podstawy, co wyeliminowało również nawyki związane z przeszłością. W oparciu o badania jakościowe możliwe stało się sformułowanie przez badacza stwierdzenia, że wiara w możliwości wśród beneficjentów została z jednej strony zbudowana czy odbudowana w związku z włączeniem ich do życia społecznego poprzez aktywność w projekcie, szczególnie poprzez praktyki i staże, w których uczestniczyli.

O stopniu zmian psychologicznych decyduje również poziom wiary w swoje możliwości, jakim stał się przyjęty przez badacza wskaźnik – „przekonanie o wpływie na swój los”. Wykorzystując technikę wywiadu w kontekście samooceny beneficjentów, można było znaleźć przykładową wypowiedź: „Była taka niepewność. Są miejsca, nie ma. W tej chwili nie ma czegoś takiego, jak «nie ma». Dzisiaj cię wyrzucą drzwiami, masz wejść oknami”. Wynika z niej, że sami badani podczas sytuacji wywiadu z badaczem definiowali zmianę, jaka zaszła w ich psychice i zachowaniach. Byli jej świadomi, co ważniejsze, wzmocniało to ich poczucie „ja”. Ponownie w tym kontekście uprawnione jest stwierdzenie, że tego typu wnioski niemożliwe stałyby się do sformułowania w oparciu o metodologię badań ilościowych. Poznanie subiektywnego świata badanych jest bardziej dogłębne podczas bezpośredniej rozmowy badacza z badanym, a nie podczas wypełniania ankiet.

Kolejnym elementem świata wartości beneficjentów zmieniających się pod wpływem uczestnictwa w projekcie były umiejętności społeczne – komunikacyjne, przede wszystkim te związane z autoprezentacją i wizerunkiem. Badania jakościowe pokazują, że sami beneficjenci określali siebie jako osoby zmieniające się, ale zarazem zmieniające swoje umiejętności komunikacyjne na korzyść, co wiązało się poniekąd ze zmianą ich tożsamości społecznej. Tym samym można stwierdzić, że udział w szkoleniu aktywizująco-motywowującym beneficjentów oraz udział w całym cyklu szkoleniowym na nowo ukształtował tego typu umiejętności. Nawet sami beneficjenci wskazywali w wypowiedziach podczas wywiadów na wypowiedzi innych ludzi, z którymi wchodzi w kontakty w życiu codziennym, jak rodzina czy sąsiedzi, mówiący im bezpośrednio o ich nowych umiejętnościach komunikacyjnych. Jeden z beneficjentów opowiadał badaczowi, w jaki sposób stał się bardziej komunikatywny i otwarty, co realizuje za każdym razem podczas rozmów z prawie każdym ze swoich sąsiadów.

Umiejętności komunikacyjne były również kształtowane przez niektórych beneficjentów podczas realizowania celu projektu, jakim była aktywizacja społeczności lokalnych. Do tego rodzaju zadań zostali wybrani jednak tylko ci beneficjenci, którzy posiadali umiejętności komunikacyjne, przede wszystkim w kreowaniu wizerunku oraz negocjacyjne. Zdiagnozowanym rezultatem projektu była w tym przypadku poprawa wizerunku i autoprezentacji samych beneficjentów. Podobnie jak eksperci, sami beneficjenci mówili o zmianach w ich wyglądzie, przede wszystkim ubiorze. Jak wypowiedział to jeden z badanych: „Ale ja siedziałam w domku, zajęłam się domem, a wtedy człowiek o siebie nie dba. No, człowiek nie musiał się ubierać, czesać. Jedynie pójść do urzędu pracy i opieki i to było wszystko”.

Innym wymiarem zmian w życiu beneficjentów była praca. Badania jakościowe pokazują w tym przypadku motywację do pracy jako istotny czynnik zmian tożsamościowych. Wynika to m.in. z sytuacji osób, które kiedyś, przed laty, pracowały zawodowo, wykonując zarazem ją sumiennie, niemniej jednak trudna sytuacja ekonomiczna w kraju i w regionie Rybnika przyczyniły się do zmiany ich pozycji społecznej i rozpoczęciu odgrywania roli społecznej osoby bezrobotnej. Osoby te w wyniku udziału w projekcie „Odziedzicz pracę” odzyskały dawne elementy tożsamości, przede wszystkim te czynniki psycho-społeczne dotyczące ich aktywności i motywacji do pracy, tym samym pokazując powrót do szeroko pojmowanego społeczeństwa obywatelskiego. Co jest jednak ważne, w wielu przypadkach nowe formy motywacji do pracy zostały jedynie wymuszone sytuacją projektu i trudno mówić o trwałych elementach zmian tożsamościowych w związku z motywacją do pracy, jak to określiła jedna z badanych: „Jestem bardziej aktywna, kiedyś jak nie ma tak nie ma, a teraz to się bardziej aktywna zrobiłam. Poza tym jak się szło na praktyki czy staże, dziennie się człowiek musiał zorganizować, i uprać i ugotować, i tego się człowiek nauczył”.

Wykreowana w wyniku udziału w projekcie motywacja beneficjentów do pracy charakteryzuje się ponadto wymiarem jednostkowym. Nie można zapominać, że dla niektórych beneficjentów kwestia motywacji okazuje się znaczącą barierą. Wynika to bezpośrednio z czynników mentalnych. Trzeba mieć na uwadze, że niektórzy beneficjenci uczestniczyli w projekcie jedynie dla celów materialnych, a nie dla samej zmiany samych siebie. Nie potrafili dokonać zmiany ze względu na występujące w nich blokady psychiczne. Wskazywały na to niektóre formy zachowań podczas projektu. Wyraźne odrzucenie modelu uczestnictwa w społeczeństwie, również na rynku pracy, wiąże się z podejściem kreowania życia według zasad, założeń i celów odrębnych od społeczeństwa. Można to jednak wyjaśnić znaczącym stopniem nagromadzenia różnego rodzaju problemów psychicznych, które w związku z sytuacją wykluczenia i marginalizacji, pojawiły się

u niektórych osób. Świadczą o tym m.in. patologie w postaci alkoholizmu osób długotrwale bezrobotnych, co również dotyczyło niektórych beneficjentów. Pokazuje to jednak, że osoby tego typu powinny zostać objęte szczególnego rodzaju opieką psychologiczną w o wiele większym zakresie i większym natężeniu niż dotychczasowa pomoc realizowana w projekcie.

Rodzina

Beneficjenci projektu „Odziedzicz pracę” uczestniczyli w programie wraz z członkami rodzin. Twórcy projektu przyjęli bowiem założenie, że zmiany mogą zachodzić w poszczególnych ludziach tylko wówczas, gdy będą mieli oni wsparcie środowiska, w którym żyją na co dzień, w tym przypadku członków rodzin. Miało to szczególnego rodzaju znaczenie w sytuacji, kiedy osoby długotrwale bezrobotne żyją przez dłuższy okres czasu w swoim środowisku, nawet zamieszkują dzielnice tzw. „ubóstwa”, które Luis Wirth nazwał „gettem” i poddanie ich interwencji społecznej, czyli zamierzonym działaniom zmierzającym do zmiany tożsamości, może przynieść skutek jedynie w przypadku posiadanego wsparcia ze strony rodziny. Osamotnienie jest bowiem uznane czy czynnik blokujący w przeprowadzaniu tego rodzaju zmian. Dlatego też żony, mężowie czy dzieci beneficjentów brali udział w specjalnie zorganizowanych dla nich działaniach, a celem było osiągnięcie rezultatów, jakim była zmiana modelu rodziny, wzorów zachowań i wartości. Również w tym przypadku metodologia badań jakościowych pozwoliła na skonstruowanie wniosków dotyczących nowego modelu rodziny, który został zawarty w niżej przedstawionych wnioskach.

Kluczowym aspektem przedstawionym w niniejszym artykule jest poprawa relacji w rodzinie. Różnica w sytuacji rodziny występowała szczególnie w sytuacji kobiet – uczestniczek projektu. Podkreślały one niezadowolenie mężów z ich uczestnictwa, co przede wszystkim wynikało z emancypacji kobiet oraz ich zmiany roli społecznej, do tej pory definiowanej jako kobiety niepracującej. Szkolenie psychologiczne zmieniło sposób myślenia o świecie kobiet, a ich uczestnictwo w kursach zawodowych oraz praktyki i staże, czyli wejście w rolę społeczną osoby pracującej (na przykład codzienne poranne wychodzenie z domu do miejsca pracy) spotkało się wielokrotnie z negatywnym postrzeganiem przez mężów. Tym samym, w zależności od osobowości męża i dotychczasowych relacji można mówić o zmianie sytuacji w domu: od utajonego konfliktu do otwartego w relacjach pomiędzy mężczyzną i kobietą w domu. Utajony konflikt wynikał bardzo często z osobowości męża oraz jego akceptacji żony jako osoby pracującej, co wiąże się ze zmianą modelu rodziny. Tymczasem w przypadku silnych osobowości mężów

można mówić o otwartym konflikcie ze względu na silną pozycję męża oraz relatywnie słabszą pozycję żony. Przykładowo, jak wymownie stwierdziła jedna z beneficjentek, że potrzeba jej jeszcze więcej stanowczości wobec męża, a zatrudnienie, czyli względna niezależność finansowa, dokonałaby większej zmiany, łącznie z rozwodem. Jak wypowiadali się w tym kontekście beneficjenci: „Syn zrobił się dużo bardziej odpowiedzialny i samodzielny. Ma w domu babcię osiemdziesięcioletnią, którą się jeszcze opiekuje, a pod moją nieobecność jeszcze i obiad ugotował. Bardzo dużo mi pomagał. Wiem, że mogę na niego liczyć”.

Badania wśród członków rodzin pokazują, że nastąpił u nich wzrost kompetencji społecznych. W subiektywnym postrzeganiu badanych polepszyły się ich kompetencje w zakresie komunikacji interpersonalnej, jak rozmawianie czy słuchanie innych. Ponadto nauczyli się oni pozytywnie myśleć o sobie, dbać o swój wizerunek.

Zakończenie

Spór pozytywizmu z antypozytywizmem dla niektórych badaczy nie ma większego znaczenia i z powodzeniem realizują metody badań ilościowych i jakościowych w swoich projektach badawczych. Warto mieć na uwadze, że oba te podejścia wykluczają się i dlatego istotne jest przyjęcie jednej tylko perspektywy. Realizacja badań jakościowych napotyka na opór ze względu na brak operowania liczbami czy statystykami, co uznaje się za bardziej „naukowe” i tym samym zostaje uprawomocnione. Nie można zapominać jednak, że analizy niewielkiej liczby osób, jak we wspomnianym projekcie ewaluacyjnym, w modelu jakościowym pozwala na reinterpretację życia codziennego i subiektywnego zarazem badanych. Zarzut subiektywizmu i tym samym dowolnego tworzenia przez badacza konstruktów zostaje w tym miejscu przeciwstawiony argumentacji o zmianie paradygmatu naukowości i samych nauk społecznych, które nie zawsze są związane z przyrodoznawstwem.

Bibliografia:

- BABBIE E., *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2003.
BENEDICT R., *Wzory kultury*, Warszawa 1999.
BERGER P., LUCKAMANN T., *Spółeczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1988.
NORMAN D.K., YVONNA L.S., *Metody badań jakościowych*, t. 1–2, Warszawa 2010.
FLICK U., *Jakość w badaniach jakościowych*, Warszawa, 2011.

- FLICK U., *Projektowanie badania jakościowego*, Warszawa 2011.
- FRANKFURT-NACHMIAS C., NACHMIAS D., *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań 2001.
- GEISLER R., *Przebudzeni beneficjenci projektu „Odziedzicz pracę”*, Rybnik 2007.
- GEISLER R., *Nowe twarze - nowe życie - nowa społeczność. Projekt „Odziedzicz pracę” dobrą praktyką?* Rybnik 2008.
- HAMMERSLEY M., ATKINSON P., *Metody badań terenowych*, Poznań 2000.
- MAYNTZ R., HOLM K., HUEBNER P., *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, Warszawa 1985.
- KONECKI K., *Studia z metodologii badań jakościowych, Teoria ugruntowana*. Warszawa 2000.
- KRASNODĘBSKI Z., *Od transcendentalizmu ku hermeneutyce*, Warszawa 1987.
- MALINOWSKI B., *Argonauci Zachodniego Pacyfiku*, Warszawa 2006.
- MEAD M., *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, Warszawa 2000.
- RADCLIFFE-BROWN A.R., *Wyspiarze z Andamanów. Studia z antropologii społecznej*, Kęty 2006.
- SZACKI J., *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa 2002.
- ZYBERTOWICZ A., *Konstruktywizm jako orientacja metodologiczna w badaniach społecznych*, *Kultura i historia* 1 (2001).